

YASHIRIN IQTISODIYOTNING JAMOAT XAVFSIZLIGIGA TA'SIRI VA UNGA QARSHI KURASHNING KOMPLEKS MODELII

mayor Nurmatov Muhammad Yusupovich

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada yashirin iqtisodiyotning jamoat xavfsizligiga ta'siri, uning iqtisodiy, ijtimoiy va kriminogen oqibatlari tahlil qilingan. Yashirin iqtisodiyot bilan jinoyatchilik, korrupsiya va noqonuniy moliyaviy oqimlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ochib berilgan hamda uni baholashning xalqaro usullari (MIMIC modeli, elektr energiyasi iste'moli, naqd pul talabi usullari) qiyosiy o'rganilgan. O'rganish natijasida yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning "profilaktika – rag'bat – nazorat" tamoyiliga asoslangan kompleks modeli, huquqni muhofaza qiluvchi va moliya organlari o'rtasida ma'lumot almashinuvini kuchaytirish hamda xavf-tahliliga asoslangan nazorat mexanizmlari bo'yicha takliflar tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: yashirin iqtisodiyot, norasmiy bandlik, jamoat xavfsizligi, iqtisodiy xavfsizlik, noqonuniy moliyaviy oqimlar, soliq ma'muriyatchiligi, xavf-tahlil, raqamli nazorat.

Аннотация. В статье проанализировано влияние теневой экономики на общественную безопасность, её экономические, социальные и криминогенные последствия. Раскрыта взаимосвязь теневой экономики с преступностью, коррупцией и незаконными финансовыми потоками, сравнительно изучены международные методы её оценки (модель MIMIC, метод потребления электроэнергии, метод спроса на наличные деньги). По результатам исследования разработаны комплексная модель сокращения теневой экономики, основанная на принципе «профилактика – стимулирование – контроль», а также предложения по усилению

обмена данными между правоохранительными и финансовыми органами и механизмам контроля на основе анализа рисков.

Ключевые слова: теневая экономика, неформальная занятость, общественная безопасность, экономическая безопасность, незаконные финансовые потоки, налоговое администрирование, анализ рисков, цифровой контроль.

Abstract. The article analyzes the impact of the shadow economy on public safety and its economic, social and criminogenic consequences. The interrelation of the shadow economy with crime, corruption and illicit financial flows is revealed, and international estimation methods (the MIMIC model, the electricity consumption method and the currency demand approach) are comparatively examined. As a result, a comprehensive model for reducing the shadow economy based on the “prevention – incentives – control” principle is developed, along with proposals for strengthening data exchange between law enforcement and financial authorities and for risk-based control mechanisms.

Keywords: shadow economy, informal employment, public safety, economic security, illicit financial flows, tax administration, risk analysis, digital control.

Yashirin iqtisodiyot zamonaviy davlatlar uchun nafaqat fiskal, balki xavfsizlik muammosi hamdir. Davlat nazoratidan tashqarida faoliyat yurituvchi iqtisodiy munosabatlar budjet daromadlarini kamaytirish bilan birga, jinoiy daromadlarni legallashtirish, korrupsiya, kontrabanda, noqonuniy mehnat migratsiyasi va uyushgan jinoyatchilik uchun qulay muhit yaratadi. Konstitutsiyada mulk daxlsizligi va iqtisodiy faoliyat erkinligining davlat tomonidan kafolatlanishi [1] ham aynan qonuniy, shaffof iqtisodiy muhitni nazarda tutadi. Shu bois yashirin iqtisodiyotni qisqartirish iqtisodiy xavfsizlikning va pirovardida jamoat xavfsizligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda bu yo'nalishda tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktabrdagi PF-6098-son Farmoni bilan yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirishga oid tashkiliy chora-tadbirlar belgilangan [5]. "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"da [3] va "O'zbekiston – 2030" strategiyasida [4] yashirin iqtisodiyot ulushini izchil qisqartirish, soliq ma'muriyatchiligini soddalashtirish va norasmiy bandlikni legallashtirish ustuvor vazifalar sifatida qayd etilgan. Jamoat xavfsizligi konsepsiyasida esa iqtisodiyot sohasidagi huquqbuzarliklarning oldini olish xavfsizlikni ta'minlashning mustaqil yo'nalishi sifatida belgilangan [6].

Maqolaning maqsadi yashirin iqtisodiyotning jamoat xavfsizligiga ta'sir mexanizmlarini ochib berish hamda unga qarshi kurashning "profilaktika – rag'bat – nazorat" tamoyiliga asoslangan kompleks modelini asoslashdan iborat.

Yashirin iqtisodiyot nazariyasi va uni baholash masalalarida F.Schneider ishlari asosiy manba hisoblanadi. L.Medina va F.Schneider 158 ta davlat misolida yashirin iqtisodiyot hajmini MIMIC (ko'p indikatorli – ko'p sababli) modeli yordamida baholab, uning asosiy omillari sifatida soliq yuki, tartibga solish darajasi, institutlar sifati va ishsizlikni ko'rsatgan [10]. F.Schneiderning keyingi tadqiqotida COVID-19 pandemiyasi davrida ko'plab mamlakatlarda yashirin iqtisodiyot ulushi vaqtincha ortgani aniqlangan [11].

Jahon banki tadqiqotchilari jamoasi norasmiylikni iqtisodiy rivojlanishning "uzun soyasi" sifatida tavsiflab, norasmiy sektorning yuqori ulushi mehnat unumdorligi, soliq tushumlari va davlat xizmatlari sifatining pastligi bilan bevosita bog'liq ekanini ko'rsatadi [12]. C.Elgin va hammualliflar esa norasmiylikning turli o'lchovlarini birlashtirgan xalqaro ma'lumotlar bazasini yaratib, uning makroiqtisodiy oqibatlarini tahlil qilgan [13].

Yashirin iqtisodiyot va xavfsizlik o'rtasidagi bog'liqlik Moliyaviy choratadbirlar ishchi guruhi (FATF) hisobotlarida keng yoritilgan. Ularda jinoiy daromadlarni legallashtirishda naqd pul aylanmasi va ro'yxatdan o'tmagan iqtisodiy faoliyatning roli [15], shuningdek, so'nggi yillarda kiberfiribgarlik orqali shakllanayotgan noqonuniy moliyaviy oqimlarning keskin ortgani qayd etiladi [14]. OECD esa soliq ma'muriyatchiligini raqamlashtirish, uchinchi shaxslardan ma'lumot olish va xavf-tahliliga asoslangan nazoratni yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashning eng samarali vositalari sifatida baholaydi [9; 16].

Milliy adabiyotlarda yashirin iqtisodiyot asosan soliq va moliya nuqtai nazaridan o'rganilgan bo'lib, uning jamoat xavfsizligi tizimi bilan o'zaro aloqasi, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning bu boradagi roli yetarlicha tadqiq etilmagan. Mazkur maqola ushbu bo'shliqni qisman to'ldirishga qaratilgan.

Tahlilda tizimli-strukturaviy tahlil, qiyosiy tahlil, sabab-oqibat tahlili, abstrakt-mantiqiy fikrlash, guruhlash va ekspert baholash usullaridan foydalanildi. Yashirin iqtisodiyotni baholash usullari xalqaro ilmiy manbalar asosida qiyosiy tahlil qilindi. Normativ-huquqiy baza O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident farmon va qarorlari, xalqaro tashkilotlar hisobotlari asosida o'rganildi. Taklif etilayotgan model "profilaktika – rag'bat – nazorat" tamoyili asosida qurildi.

Yashirin iqtisodiyotning jamoat xavfsizligiga ta'sirini to'g'ridan to'g'ri va bilvosita kanallarga ajratish mumkin. To'g'ridan to'g'ri ta'sir kriminal iqtisodiy faoliyat (kontrabanda, noqonuniy savdo, giyohvand moddalar aylanmasi, firibgarlik) orqali namoyon bo'ladi. Bilvosita ta'sir esa budjet daromadlarining kamayishi natijasida xavfsizlik, ta'lim va ijtimoiy sohalarni moliyalashtirish imkoniyatlarining torayishi, norasmiy bandlik tufayli fuqarolarning ijtimoiy himoyadan chetda qolishi va natijada ijtimoiy keskinlikning ortishida ko'rinadi.

1-jadval. Yashirin iqtisodiyot shakllari va ularning jamoat xavfsizligiga
ta'siri

№	Yashirin iqtisodiyot shakli	Jamoat xavfsizligiga ta'siri
1	Norasmiy (ro'yxatdan o'tmagan) iqtisodiyot	Soliq tushumlarining kamayishi, xodimlarning ijtimoiy himoyasizligi, mehnat munosabatlaridagi nizolar
2	Fiktiv (soxta) iqtisodiyot	Budjet mablag'larining talon-taroj qilinishi, soxta hisobotlar, korrupsion sxemalar
3	Jinoiy (kriminal) iqtisodiyot	Kontrabanda, noqonuniy qurol va giyohvand moddalar aylanmasi, uyushgan jinoyatchilikning moliyaviy bazasi
4	Noqonuniy moliyaviy oqimlar	Jinoiy daromadlarni legallashtirish, kapitalning noqonuniy chiqib ketishi, terrorizmni moliyalashtirish xavfi

Jadvaldan ko'rinadiki, yashirin iqtisodiyotning har bir shakli jamoat xavfsizligiga turli darajada tahdid soladi. Agar norasmiy iqtisodiyot asosan ijtimoiy-iqtisodiy xavflarni yuzaga keltirsa, kriminal iqtisodiyot va noqonuniy moliyaviy oqimlar bevosita jinoyatchilik va terrorizm tahdidlari bilan bog'liq. Demak, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurash choralari ham uning shakliga qarab differensiallashgan bo'lishi lozim.

Yashirin iqtisodiyotni kamaytirish siyosatini samarali ishlab chiqish uchun avvalo uning hajmini ishonchli baholash zarur. Xalqaro amaliyotda qo'llaniladigan asosiy usullar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. Yashirin iqtisodiyotni baholashning asosiy usullari

№	Usul	Mazmuni, afzallik va kamchiliklari
1	MIMIC modeli	Sabab va indikator o'zgaruvchilari asosida yashirin iqtisodiyotni latent o'zgaruvchi sifatida baholaydi; xalqaro taqqoslash uchun qulay, biroq kalibrlashga bog'liq
2	Naqd pul talabi usuli	Naqd pulga talabning soliq yuki bilan izohlanadigan qismini aniqlaydi; oddiy, ammo naqd pulsiz to'lovlar o'sishini hisobga olmaydi
3	Elektr energiyasi iste'moli usuli	Elektr iste'moli va rasmiy YaIM o'sishi o'rtasidagi farqni o'lchaydi; xizmatlar sohasini yetarli aks ettirmaydi
4	Mehnat resurslari balansi usuli	Rasmiy bandlik va mehnat resurslari o'rtasidagi farq orqali norasmiy bandlikni baholaydi
5	Tanlama so'rovlar	Uy xo'jaliklari va korxonalar so'rovi; bevosita ma'lumot beradi, ammo respondentlarning samimiyligiga bog'liq

Tahlil shuni ko'rsatadiki, birorta usul yolg'iz o'zi to'liq ishonchli natija bermaydi. Shu sababli bir necha usul natijalarini o'zaro solishtirish, shuningdek, soliq, bojxona, bank va huquqni muhofaza qilish organlari ma'lumotlarini birlashtirgan holda baholashni amalga oshirish maqsadga muvofiq.

Xalqaro tajriba va milliy amaliyot tahlili asosida yashirin iqtisodiyotni kamaytirishning uch bosqichli kompleks modeli taklif etiladi.

Birinchi bosqich – profilaktika. Bu bosqichda yashirin iqtisodiyotga olib keluvchi sabablarni bartaraf etish ko'zda tutiladi: tadbirkorlik faoliyatini ro'yxatdan o'tkazish va hisobot topshirishni soddalashtirish, soliq yukini optimallashtirish, aholining moliyaviy va huquqiy savodxonligini oshirish. Soliq kodeksida belgilangan soddalashtirilgan soliq rejimlari va o'zini o'zi band qilgan shaxslar maqomi bu yo'nalishdagi muhim vositalardir [2].

Ikkinchi bosqich – rag'batlantirish. Bunda iqtisodiy subyektlarni rasmiy sektorga o'tishga undovchi mexanizmlar qo'llaniladi: naqd pulsiz to'lovlar uchun keshbek tizimi, rasmiy bandlikdagi fuqarolar uchun ijtimoiy kafolatlar (pensiya staji, kreditlash imkoniyati), davlat xaridlari va subsidiyalardan foydalanishni rasmiy faoliyat bilan bog'lash.

Uchinchi bosqich – nazorat. Bu bosqichda xavf-tahliliga asoslangan nazorat amalga oshiriladi: soliq, bojxona, bank va huquqni muhofaza qilish organlari ma'lumotlar bazalarini integratsiyalash; tranzaksiyalardagi g'ayrioddiy holatlarni avtomatik aniqlash; yuqori xavfli sohalarda (qurilish, savdo, transport, oziq-ovqat) maqsadli tekshiruvlar o'tkazish. Jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash to'g'risidagi qonunchilik talablariga muvofiq shubhali operatsiyalar haqidagi ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish ham shu bosqichga kiradi [7].

Yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashda jamoat xavfsizligini ta'minlovchi tuzilmalar quyidagi funksiyalarni bajarishi mumkin: iqtisodiy jinoyatlarni aniqlash va oldini olish; davlat va xo'jalik obyektlarini qo'riqlash orqali mulkni talon-taroj qilishning oldini olish; ommaviy tadbirlar va savdo joylarida jamoat tartibini saqlash jarayonida noqonuniy savdo holatlarini aniqlash; moliya organlari bilan hamkorlikda ma'lumot almashinuvini ta'minlash. Bu

funksiyalarni samarali bajarish uchun idoralararo yagona axborot maydonini yaratish va xodimlarning iqtisodiy-tahliliy kompetensiyalarini oshirish zarur.

Raqamli texnologiyalar bu jarayonda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Onlayn nazorat-kassa texnikasi, elektron hisob-fakturalar va mahsulotlarni raqamli markirovkalash tizimi yashirin aylanmani sezilarli darajada kamaytiradi. Sun'iy intellekt asosidagi tahliliy vositalar esa katta hajmdagi ma'lumotlar orasidan shubhali sxemalarni aniqlash imkonini beradi [8; 16].

O'rganish natijalari asosida quyidagi xulosa va takliflar ilgari suriladi:

- yashirin iqtisodiyot jamoat xavfsizligiga to'g'ridan to'g'ri (kriminal iqtisodiy faoliyat) va bilvosita (budjet daromadlarining kamayishi, ijtimoiy himoyasizlik) kanallar orqali ta'sir ko'rsatadi, shu bois unga qarshi kurash iqtisodiy va huquqni muhofaza qilish choralari uyg'unligida olib borilishi lozim;
- yashirin iqtisodiyot hajmini baholashda bir nechta xalqaro usullarni birgalikda qo'llash va idoralararo ma'lumotlarni integratsiyalash asosida muntazam monitoring tizimini yaratish maqsadga muvofiq;
- “profilaktika – rag'bat – nazorat” tamoyiliga asoslangan kompleks model faqat jazolash choralariga tayanadigan yondashuvga nisbatan barqarorroq natija beradi;
- soliq, bojxona, bank va huquqni muhofaza qilish organlari o'rtasida xavfsiz ma'lumot almashinuvi platformasini yaratish va unda sun'iy intellekt asosidagi xavf-tahlil modullarini qo'llash taklif etiladi;
- jamoat xavfsizligi tizimi xodimlarining iqtisodiy jinoyatlarni aniqlash va moliyaviy tahlil bo'yicha malakasini oshirish uchun maxsus o'quv kurslarini joriy etish zarur.

Ushbu takliflarning amalga oshirilishi yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish, budjet daromadlarini oshirish va jamoat xavfsizligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2023. – 80 b.
2. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. 2019-yil 30-dekabr, O'RQ-599-son (amaldagi tahrirda) // lex.uz.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi PF-60-son Farmoni // lex.uz.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O'zbekiston – 2030” strategiyasi to'g'risida”gi PF-158-son Farmoni // lex.uz.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktabrdagi “Yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirishga oid tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida”gi PF-6098-son Farmoni // lex.uz.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 29-noyabrdagi “O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-27-son Farmoni // lex.uz.
7. O'zbekiston Respublikasining “Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risida”gi Qonuni (amaldagi tahrirda) // lex.uz.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi “2030-yilgacha sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PQ-358-son Qarori // lex.uz.
9. OECD. Tax Administration 2024: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies. – Paris: OECD Publishing, 2024.

10. Medina L., Schneider F. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? // IMF Working Paper WP/18/17. – Washington, DC: IMF, 2018. – 76 p.

11. Schneider F. New COVID-related results for estimating the shadow economy in the global economy in 2021 and 2022 // International Economics and Economic Policy. – 2022. – Vol. 19. – P. 299–313.

12. Ohnsorge F., Yu S. (eds.). The Long Shadow of Informality: Challenges and Policies. – Washington, DC: World Bank, 2022. – 398 p.

13. Elgin C., Kose M.A., Ohnsorge F., Yu S. Understanding Informality // CEPR Discussion Paper № DP16497. – London: CEPR, 2021.

14. FATF. Illicit Financial Flows from Cyber-Enabled Fraud. – Paris: FATF, 2023. – 84 p.

15. FATF / MENAFATF. Money Laundering Through the Physical Transportation of Cash. – Paris: FATF, 2025.

16. OECD. Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration. – Paris: OECD Publishing, 2024. – 64 p.